06/07/2023

Παυλόπουλος: Αναζητώντας κοινούς φιλοσοφικούς «τόπους» μεταξύ Αριστοτέλους και Κομφούκιου

/ Επικαιρότητα

Στο Συμπόσιο που οργάνωσε το «Διεπιστημονικό Κέντρο Αριστοτελικών Μελετών» του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τις φιλοσοφικές «συγγένειες» Αριστοτέλους και Κομφούκιου, ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Προκόπιος Παυλόπουλος ανέπτυξε το θέμα: «Αριστοτέλης και Κομφούκιος: Σε αναζήτηση ορισμένων κοινών φιλοσοφικών τόπων» και επισήμανε, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

Πρόλογος

Αν αναχθούμε στην, κατά την επικρατέστερη άποψη, μόνη «*αυθεντική*» -έστω και περιορισμένη- πηγή που διαθέτουμε για την φιλοσοφική σκέψη του Κομφούκιου, τα «*Ανάλεκτα*» (βλ. «*Τα Ανάλεκτα του Κομφούκιου*», εισαγωγή, μετάφραση, ερμηνευτικές σημειώσεις Σωτήρη Χαλικιά, εκδ. Ίνδικτος, 3η έκδ., Αθήνα, 2021), μάλλον θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η αναζήτηση των, όποιων, κοινών σημείων της με την Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων πρέπει να προσανατολίζεται κατ' εξοχήν προς την κατεύθυνση της αντίστοιχης φιλοσοφικής θεώρησης του Πλάτωνος και του Σωκράτους. Πρωτίστως δε σε ό,τι αφορά την «*αριστεία*», των «*άριστο*» και, επέκεινα τον «*πεφωτισμένο ηγέτη*». Όσο για τον Αριστοτέλη η, prima faciae τουλάχιστον, προσέγγιση του τεράστιου και κορυφαίου, διαχρονικώς, φιλοσοφικού του έργου φαίνεται να οδηγεί στην διαπίστωση ότι οι «*κοινοί τόποι*» του μ' εκείνο του Κομφούκιου είναι εξαιρετικά «*ενάριθμοι*» και, ταυτοχρόνως, δυσδιάκριτοι. Ίσως -ας μου επιτραπεί να διατυπώσω, καίτοι μη ειδικός, τον ισχυρισμό αυτό- το πεδίο αφενός του Δικαίου και, αφετέρου και ειδικότερα, της Δικαιοσύνης, ως «*πυρηνικού*» στοιχείου της όλης δικαϊκής οργάνωσης του κοινωνικού συνόλου μέσω κανονιστικού περιεχομένου νομικών ρυθμίσεων, μας παρέχει, οπωσδήποτε cum grano salis, το παράδειγμα ενός τέτοιου «*κοινού τόπου*».

Ι. Η Δικαιοσύνη κατ' Αριστοτέλη

Αν ανατρέξει κανείς στο σύνολο των αναλύσεων των νομικών συντεταγμένων της φιλοσοφικονομικής σκέψης του Αριστοτέλους -με οδηγό κυρίως τα «*Ηθικά Νικομάχεια*» και την «*Ρητορική*» και στην βάση της θεμελιώδους θέσης του ότι ο Άνθρωπος είναι «*φύσει ον κοινωνικόν*»– εύκολα καταλήγει στο, κατά πάντα ορθό, συμπέρασμα πως κατά τον Σταγειρίτη το Δίκαιο διαδραματίζει κορυφαίο ρόλο στην όλη κοινωνική οργάνωση. Γι' αυτό και το Δίκαιο πρέπει να θεσπίζεται, να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται με βασικό στόχο την διασφάλιση της συνοχής του κοινωνικού συνόλου, το οποίο διέπουν οι κανόνες του. Και ο στόχος αυτός μόνον υπό όρους Δικαιοσύνης μπορεί να επιτευχθεί. Καταφεύγοντας, λοιπόν, στην σύγχρονη νομική ορολογία μπορούμε να δεχθούμε ότι κατά τον Αριστοτέλη οι κανόνες του Δικαίου πρέπει, οιονεί εκ φύσεως, να ερμηνεύονται πρωτίστως τελεολογικώς, ήτοι σύμφωνα με τον σκοπό που οδήγησε στην θέσπισή τους. Σκοπό ο οποίος, εν τέλει, συνδέεται αρρήκτως με την εμπέδωση της Δικαιοσύνης. Και στην σκέψη του Αριστοτέλους η Δικαιοσύνη είναι ένας φιλοσοφικός «*Ιανός*», διότι εμφανίζεται υπό δύο όψεις οι οποίες, κατά την ίδια την υφή τους,

αλληλοσυνδέονται και αλληλοσυμπληρώνονται:

Α. Η Δικαιοσύνη ως Αρετή

Κατά πρώτο λόγο, ο Αριστοτέλης «*συνέλαβε*» φιλοσοφικώς την Δικαιοσύνη στην γενικότητά της, και για την ακρίβεια ως «*Αρετή*». Μια Αρετή όμως που δεν νοείται μόνο θεωρητικώς. Το ακριβώς αντίθετο.

1. Η κατ' Αριστοτέλη Δικαιοσύνη, ως Αρετή, συνιστά κατά κύριο λόγο «*δείκτη πορείας*» της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή: Ο πολίτης οφείλει, για λόγους που σχετίζονται με την επίτευξη της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και, επέκεινα, της κοινωνικής συνοχής, να συμπεριφέρεται «*εναρέτως*». Τις δε συντεταγμένες της «*ενάρετης*» συμπεριφοράς καθορίζουν οι επιμέρους επιταγές -θα μπορούσαμε να πούμε τα επιμέρους «*προτάγματα*» – της Δικαιοσύνης.
2. Στο φιλοσοφικό της «*απόγειο*», πάντοτε κατ' Αριστοτέλη, η ως άνω πρώτη όψη της Δικαιοσύνης αποκτά τα χαρακτηριστικά της «*τελείας Αρετής*» . Δηλαδή τούτο συμβαίνει όταν η Δικαιοσύνη φθάνει σ' εκείνη την ολοκληρωμένη διάσταση, η οποία αποτελεί σύνθεση και προϋπόθεση μαζί των λοιπών επιμέρους αρετών, ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών. Με την πρόσθετη επισήμανση, ότι οι πολιτικές αρετές, ως στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, συνδέονται αρρήκτως -σε σημείο ουσιαστικής ταύτισης- με την τήρηση της Νομιμότητας και τον σεβασμό της Ισότητας υπό την αναλογική της έννοια, όπως αναλύεται στην συνέχεια.

Β. Δικαιοσύνη και Αναλογία

Κατά δεύτερο λόγο, ο Αριστοτέλης ερεύνησε και όρισε την Δικαιοσύνη, πέραν των προμνημονευόμενων αμιγώς φιλοσοφικών της διαστάσεων, και υπό, lato sensu, θεσμικούς και πολιτικούς όρους. Ακριβέστερα δε ως αρχή, η οποία «*μπολιάζει*» τους επιμέρους κανόνες του Δικαίου με τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της Αναλογίας, η απώτερη καταγωγή της οποίας πρέπει ν' αναζητηθεί στις «*πηγές*» της Αρμονίας.

1. Αυτή η έρευνα οδήγησε τον Αριστοτέλη στην «*σύλληψη*» της αναλογικής συνιστώσας της Δικαιοσύνης, η οποία ταυτίζεται -τουλάχιστον εν πολλοίς- με την «*δίδυμη αδελφή*» της, την αναλογική Ισότητα.

α) Μια Ισότητα η οποία προϋποθέτει, ως γενική ρήτρα διαμόρφωσης, ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, ίση μεταχείριση ουσιωδώς όμοιων καταστάσεων και άνιση μεταχείριση ουσιωδώς ανόμοιων καταστάσεων. Τούτο οφείλεται στο ότι η έννοια της Αναλογικής Δικαιοσύνης, με «*αιχμή του δόρατος*» την αναλογική Ισότητα, αντιτίθεται, εξ ορισμού, στην άνιση μεταχείριση των ίσων όπως και, e contrario, στην ίση μεταχείριση των ανίσων. Δοθέντος ότι

αμφότερες οδηγούν, νομοτελειακώς, σε μια μορφή contradictio in adjecto ως προς την ουσία της αναλογικής Ισότητας και, συνακόλουθα, της Αναλογικής Δικαιοσύνης.

β) Σε αυτό δε το πεδίο επενεργεί, όπως θα τονισθεί εκτενέστερα κατωτέρω, η κατ' Αριστοτέλη επίσης γενική ρήτρα της Επιείκειας, με το να διευκολύνει την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου ώστε, μεταξύ άλλων, να διασφαλίζεται, η, κατά τ' ανωτέρω, ίση μεταχείριση ουσιωδώς όμοιων και η άνιση μεταχείριση ουσιωδώς ανόμοιων καταστάσεων.

1. Επέκεινα, και ως συνέπεια των όσων προαναφέρθηκαν, η κατ' Αριστοτέλη Αναλογική Δικαιοσύνη, δια της εφαρμογής της αναλογικής Ισότητας, διακρίνεται, με κριτήριο τις επιμέρους μορφές εφαρμογής της, σε:

α) Διανεμητική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη, ο σεβασμός της οποίας εγγυάται στην πράξη τόσο την δίκαιη κατανομή των αγαθών μεταξύ των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου, όσο και την επιχείρηση των διακρίσεων μεταξύ των μελών αυτών -όταν και όπου τούτο καθίσταται αναγκαίο- υπό συνθήκες αναλογικής Ισότητας.

β) Διορθωτική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη, η οποία καθιστά εφικτή την αποκατάσταση της εφαρμογής της αναλογικής Ισότητας, όταν και καθ' ό μέτρο αυτή έχει διαταραχθεί στην πράξη. Όπως είναι ευνόητο, σε μια τέτοια κατάσταση η κατ' Αριστοτέλη Διορθωτική Δικαιοσύνη επενεργεί με τα φιλοσοφικά και θεσμικά «*όπλα*» ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, τα οποία «*υπακούουν*» στις αρχές όχι πια της γεωμετρικής αλλά της αριθμητικής, κατά προτεραιότητα, αναλογίας. Αναλογία η οποία σήμερα στηρίζει την οργάνωση και λειτουργία των θεσμών της αποζημίωσης, είτε στο πλαίσιο του Δημόσιου είτε στο πλαίσιο του Ιδιωτικού Δικαίου.

γ) Και Ανταποδοτική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη η οποία, παρά το επιφαινόμενο ορολογικώς, ουδεμία σχέση έχει με την αρχή του «*αντιπεπονθότος»,* που απαντάται στην θεωρία κυρίως του Ποινικού Δικαίου. Όλως αντιθέτως, πρόκειται για την Δικαιοσύνη, η οποία αποσκοπεί στην αναλογική ανταπόδοση αγαθών και υπηρεσιών, προκειμένου να επικρατήσει η πλήρης εφαρμογή της αναλογικής Ισότητας στο πλαίσιο των έννομων σχέσεων των καθημερινών συναλλαγών, όπως επιβάλλει κάθε φορά η κοινωνική ανάγκη και, εν τέλει, η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

II. Ο Κομφούκιος για το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη

Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Κομφούκιου -οπωσδήποτε αινιγματικός και αμφίσημος και εξ αιτίας των πηγών, μέσ' από τις οποίες αντλείται- φαίνεται να συναντά εκείνον του Αριστοτέλους πριν απ' όλα και κατά κύριο λόγο σε ό,τι αφορά

την θέση του Ανθρώπου εντός του οικείου κοινωνικού συνόλου: Και για τον Κομφούκιο, ο Άνθρωπος είναι «*φύσει ον κοινωνικόν*» για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, οι οποίοι νοούνται και εξειδικεύονται μόνον εντός της κοινωνίας και, επέκεινα, εντός κοινωνικής συμβίωσης. Τρεις δε όροι της κινεζικής γλώσσας εκείνης της εποχής μοιάζουν να «*συμπυκνώνουν*» όλη την ουσία και την διαδικασία επίτευξης των ως άνω στόχων: «*Οδός*» («*dao*»), «*κατανόηση και επιείκεια προς τον συνάνθρωπο («shu»)* και «*ολόψυχη αφοσίωση στον σκοπό*» . («zhong») Μέσ' από αυτούς τους διαύλους φιλοσοφικής «*ανάτασης*» ο Κομφούκιος προσεγγίζει και τις ιδέες του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

Α. Ο Άνθρωπος ως «*κοινωνικό ον*» στην υπηρεσία της «*τέλειας αρμονίας*»

Κατά τον Κομφούκιο, η κοινωνική υπόσταση του Ανθρώπου «*συλλαμβάνεται* » μόνο μέσ' από την πλήρη κατανόηση του ότι αυτός -ως συνδυασμός Homo Sapiens και Homo Sentiens υπό σημερινούς επιστημονικούς όρους, σχεδόν άγνωστους τότε- είναι φύσει κοντά στους συνανθρώπους του, κατά την αέναη και ατέρμονη πορεία του κοινωνικού συνόλου για την επίτευξη του «*οριακού*» στόχου μιας «*τέλειας αρμονίας*» εντός αυτού, μέσω της «*ηθικής ζωής*».

- Η σύνθεση «*τέλειας αρμονίας*» και «*ηθικής ζωής*» επιτυγχάνεται δια της « *οδού*» *(«dao»)* και της συνακόλουθης διαδικασίας σκέψης και πράξης που οφείλει ν' ακολουθεί με ανυποχώρητη συνέπεια ο Άνθρωπος, και για την δική του «*καταξίωση*» που νοείται μόνον εντός του οικείου κοινωνικού συνόλου.

α) Την τάση για την επίτευξη της «*τέλειας αρμονίας*» με γνώμονα την «*ηθική ζωή*» ο Άνθρωπος δεν την κατέχει *ab initio*, αλλά την αποκτά -ορθότερα την κατακτά- δια της κοινωνικής συμβίωσης. Ο Κομφούκιος στήριξε τον φιλοσοφικό στοχασμό του στο θεμελιώδες «*πρόταγμα*» ότι ο Άνθρωπος δεν είναι ον που καθορίζεται αποκλειστικώς από την φύση του, ήτοι με τρόπο μηχανικό και μονοσήμαντο. Βεβαίως, η φύση του ως έμβιου όντος, που διαθέτει ύπαρξη και αξία, διαδραματίζει ουσιώδη ρόλο για την μετά την σύλληψη και την γέννησή του εξέλιξή του, ιδίως καθ' ο μέτρο σε αυτήν οφείλονται, εν πολλοίς, τα «*εφόδια*» με τα οποία «*ανέρχεται*» στο ύψος της γνώσης και της εμπειρίας. Δηλαδή κυρίως τα «*εφόδια*» της Νοημοσύνης και της Συνείδησης.

β) Κατά τον Κομφούκιο λοιπόν, σε τελική ανάλυση ο Άνθρωπος προκύπτει και ολοκληρώνεται ως προσωπικότητα μέσω της όλης δράσης του εντός συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου. Ειδικότερα δε μέσω των πράξεών του, που δεν καθορίζονται μονομερώς και αυθαιρέτως. Αλλ' αποκτούν το νόημα και τον προορισμό τους κατά την επενέργειά τους επί των λοιπών μελών του κοινωνικού συνόλου, στο οποίο ο Άνθρωπος ανήκει.

2. Υπ' αυτή την έννοια ο Άνθρωπος, κατά τρόπο αμφίδρομο, ενεργεί αλλά και υφίσταται την επιρροή των λοιπών μελών του κοινωνικού συνόλου. Πολλώ μάλλον όταν οι σκέψεις του αποκτούν το κατά τον προορισμό του νόημά τους μόνον όταν έχουν, ταυτοχρόνως, αξιακή σημασία και για τον φορέα τους και για τα λοιπά μέλη του κοινωνικού συνόλου, «*στρατευμένες*» στον προμνημονευόμενο στόχο της «*τέλειας αρμονίας*».

α) Τούτο συνεπάγεται ότι για τον Κομφούκιο, κατά βάθος ο Άνθρωπος «*αυτοπροσδιορίζεται*» αλλά και «*ετεροπροσδιορίζεται*». «*Αυτοπροσδιορισμός*» και «*ετεροπροσδιορισμός*» συμπλέκονται οιονεί διαλεκτικώς, δοθέντος ότι μόνον έτσι η «*ηθική ζωή*» των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου μπορεί να φθάσει στον «*κολοφώνα*» της «*τέλειας αρμονίας*». Επομένως, μόνον έτσι η «*οδός*» *(«dao»)* εκπληρώνει την αποστολή της, ως έννοια και ως διαδικασία.

β) Από τα όσα ήδη διευκρινίσθηκαν συνάγεται το κατά τον Κουμφούκιο «*κομβικό*» της όλης φιλοσοφικής του «*κοσμοθεωρίας*» διπλό συμπέρασμα: Η φύση του Ανθρώπου, ως έμβιου όντος προικισμένου με Νοημοσύνη και Συνείδηση - πάντοτε με την επιφύλαξη ότι οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται υπό την σύγχρονη, άκρως εξελιγμένη, έννοιά τους, που όμως διατηρεί τα βασικά «*αρχέγονα*» χαρακτηριστικά της- είναι κατά βάθος «*ουδέτερη*». Με άλλες λέξεις δεν συνδέεται εξ ορισμού π.χ. με την «*ηθική ζωή*» και με την «*τέλεια αρμονία*» , αλλά μπορεί υπό προϋποθέσεις να καταστήσει εφικτό το άνοιγμα του δρόμου προς την «*ηθική*» και προς την εξ αυτής «*τελείωση*». Συνακόλουθα, κατά τον Κομφούκιο η τόσο κρίσιμη για την ως άνω «*ηθική*» και «*τελείωση*» αίσθηση του καλού και του κακού αποκτάται μόνο μέσ' από την πρόσφορη κοινωνική συμβίωση και την σώρευση της απαραίτητης εμπειρίας, μ' «*εφαλτήριο*» την Νοημοσύνη και την Συνείδηση. Φθάνοντας στα ακραία όρια της δια της «*οδού*» («*dao*»), κατά τα προεκτεθέντα, υπαρξιακής ανέλιξής του, ο Άνθρωπος δια της εμπειρίας και με αναντικατάστατο «*όχημα*» την γνώση «*αίρεται*» στο ύψος της Παιδείας. Και είναι αυτή η Παιδεία που καθιστά τον Άνθρωπο καθοριστικό παράγοντα, μέσω της ολοκληρωμένης προσωπικότητάς του και της ανάλογης συμπεριφοράς του προς τα λοιπά μέλη του κοινωνικού συνόλου, για την εμπέδωση της υπό όρους τελειότητας κοινωνικής συμβίωσης.

Β. Η «*οδός*» προς το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη

Μέσα σε αυτό το αυστηρώς κοινωνικοκεντρικό πεδίο θεώρησης του Ανθρώπου εξελίχθηκε και έφθασε στο απόγειό της η φιλοσοφική θεώρηση του Κομφούκιου για το Δίκαιο και για την Δικαιοσύνη. Με την επισημείωση ότι σ' ένα τέτοιο πλαίσιο εκτός της «*οδού*» («*dao*»), κατά τ' ανωτέρω, κρίσιμη για την ολοκληρωμένη κατανόηση της «*δικαϊκής*» αντίληψης του Κομφούκιου είναι και η έννοια της «*Τελετής*», ως θεμελίου του κοινωνικού οικοδομήματος και, συνάμα, πολιτισμικού κριτηρίου διάκρισης μιας προηγμένης κοινωνίας από άλλες, οι οποίες ενέχουν ακόμη και χαρακτηριστικά «*βαρβαρότητας*».

- Για τον Κομφούκιο, η αντίληψη ως προς το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη συνδέεται αρρήκτως μ' εκείνη του «*αρίστου*», που ξεχωρίζει στο πεδίο του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκει εκτός των άλλων κυρίως επειδή συνιστά «*υπόδειγμα*» για την «*ηθική*» του.

α) Και είναι «*υπόδειγμα*» διότι δεν παρεκκλίνει, ούτε κατά κεραία, από τις ηθικές αρχές που ισχύουν και επικρατούν στο κοινωνικό σύνολο. Ηθικές αρχές, οι οποίες έλκουν την καταγωγή τους από αυτό επειδή κατά τον Κομφούκιο η εν γένει συμπεριφορά το Ανθρώπου πρέπει να είναι οπωσδήποτε υπόλογη σε επιταγές και κανόνες, θεσπισμένους από την κοινωνία και μόνο.

β) Ως εκ τούτου ο «*άριστος*», ο «*υποδειγματικός*» για τα λοιπά μέλη του κοινωνικού συνόλου, υπακούει, επίσης με υποδειγματικό τρόπο, στις επιταγές αυτές και στους κανόνες αυτούς διότι του είναι αδιανόητο να παραιτηθεί, καθ' οιονδήποτε τρόπο και για οιονδήποτε λόγο, από την αποστολή του να πορεύεται, δια βίου, την «*οδό («dao»)* του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

2. Αυτή η προσήλωση του «*αρίστου*» στα προτάγματα του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, τα οποία, όπως διευκρινίσθηκε, έχουν κοινωνική προέλευση, είναι πολύπλευρη και πολυσήμαντη. Η σπουδαιότερη όμως πτυχή της κατά τον Κομφούκιο συνίσταται στο εξής:

α) Στόχος του «*αρίστου*» είναι η πραγμάτωση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης δίχως υπολογισμό δυσχερειών και κόστους. Ως εάν η πραγμάτωση αυτή εμφανίζεται με όλα τα χαρακτηριστικά του αυτοσκοπού. Αυτός είναι και ο λόγος, για τον οποίο ο «*άριστος*» είναι αφιερωμένος στην πραγμάτωση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης ακόμη και αν γνωρίζει, εκ των προτέρων, ότι λόγω των συγκεκριμένων συνθηκών και της συγκυρίας το Δίκαιο και η Δικαιοσύνη δεν πρόκειται τελικώς να επικρατήσουν. Διότι, άλλως, η υποχώρηση του «*αρίστου*» μπροστά στον φόβο της «*ήττας*» του Δικαίου και της Δικαιοσύνης έστω και χωρίς δική του υπαιτιότητα ισοδυναμεί με «*συμβιβασμό*» έναντι της αδικίας, η οποία είναι πλήρως ασυμβίβαστη με την κατά τον Κομφούκιο «*αριστεία*».

β) Εκπροσωπώντας το κατά τα ως άνω πρότυπο και παράδειγμα, ο «*άριστος*» παρέχει προς όφελος των συνανθρώπων του ένα «*οριακό*» υπόδειγμα, το οποίο εξικνείται στο επίπεδο του «*ηρωισμού*». Αυτό αναδεικνύει και την «*γενναιότητα*» του «*αρίστου*», αφού κατά τον Κομφούκιο ο «*άριστος*» είναι εξ ορισμού «*γενναίος*» . Κατά τούτο, η φιλοσοφική σκέψη του Κομφούκιου για το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη περιστρέφεται και γύρω από τον όρο «*zhong*», ο οποίος σηματοδοτεί την ολόψυχη και ολομέτωπη «*αφοσίωση στον σκοπό*», κατ' εξοχήν δε στον σωστό και δίκαιο σκοπό. Και όλο αυτό το πλέγμα της δικαϊκής αντίληψης του Κομφούκιου βρίσκει πρόσθετο και ισχυρό στήριγμα στην «*αντηρίδα*» ενός είδους «*επιείκειας*» -εντελώς άλλης από εκείνη του Αριστοτέλους- που «*νομιμοποιεί*» το υπόδειγμα το « *αρίστου*» μέσω της αμέμπτως δίκαιης συμπεριφοράς του προς τους συνανθρώπους του και νοηματοδοτείται από τον όρο «shu»: «*Ό,τι δεν επιθυμείς να συμβεί στον εαυτό σου, μην επιχειρείς να το επιβάλεις σε άλλους*».

Επίλογος

Από τα όσα ήδη εκτέθηκαν συνάγεται ευκρινώς ότι, δίχως αμφιβολία, υπάρχει τεράστια απόσταση ανάμεσα στον φιλοσοφικό στοχασμό του Αριστοτέλους και εκείνου του Κομφούκιου. Ακόμη δε και εκεί όπου υπάρχει κάποια συνάφεια, όπως π.χ. στο πεδίο του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, οι διαστάσεις της και το μέγεθός της πρέπει να ερευνώνται με την δέουσα επιστημονική φειδώ, και κυρίως μέσα στο σύνολο της φιλοσοφικής ενατένισης καθενός εξ αυτών. Αυτό όμως, το οποίο η σύντομη σύγκριση που επιχειρήθηκε ανάμεσα στις θέσεις του Αριστοτέλους και του Κομφούκιου ως προς το Δίκαιο και την Δικαιοσύνη αναδεικνύει, είναι και το εξής: Ορισμένες θεμελιώδεις αρχές και αξίες, σύμφυτες με τον Άνθρωπο και τον προορισμό του που συνδέονται με την τελείωσή του εντός του οικείου κοινωνικού συνόλου, όπως εκείνη του Δικαίου και της Δικαιοσύνης είναι, οιονεί νομοτελειακώς, «*παρούσες*» σε κάθε πραγματικό Πολιτισμό -ήτοι Πολιτισμό που αναγκαίως έχει στο επίκεντρό του τον Άνθρωπο, αφού δίχως αυτόν δεν νοείται Πολιτισμός- όπως σίγουρα είναι, κατά την ιστορική τους διαδρομή και καταξίωση, ο Ελληνικός και ο Κινεζικός Πολιτισμός, αντιστοίχως. Ας μην ξεχνάμε ότι καθένας τους αποτελεί θεμελιώδη «*αντηρίδα*» για τον εν γένει Πολιτισμό, στον οποίο εντάσσεται, π.χ. ο Ελληνικός Πολιτισμός για τον Δυτικό και για τον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό και ο Κινεζικός Πολιτισμός για τον Πολιτισμό της Άπω Ανατολής. Εξ αυτού και μόνο μπορεί να συναχθεί ότι εκείνα τα φιλοσοφικά τους «*ρεύματα*» που συναντώνται, «*πλουτίζουν*», και μάλιστα με άκρως εμφατικό τρόπο, τον μεγάλο «*ποταμό*» του Παγκόσμιου Πολιτισμού. Ένα τέτοιο συμπέρασμα αποκτά -και κατά την σύγκριση των φιλοσοφικών στοχασμών μεταξύ Αριστοτέλους και Κομφούκιου- τόσο μεγαλύτερη σημασία στην εποχή μας, όσο κορυφαίες αρχές και αξίες των Πολιτισμών μας και, εν τέλει, αυτού τούτου του Παγκόσμιου Πολιτισμού, όπως εκείνες του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, χειμάζονται δεινώς, ιδίως κατά την επώδυνη και «

σκοτεινή» για το μέλλον συγκυρία των τελευταίων δεκαετιών. Πράγμα που σημαίνει ότι ο αγώνας για την υπεράσπισή τους είναι -ορθότερα δε πρέπει να είναι- κοινός και αδιάλειπτος υπέρ του Ανθρώπου, της Δημοκρατίας, της Δικαιοσύνης και πρωτίστως της Κοινωνικής Δικαιοσύνης. Ένας αγώνας, τον οποίο μπορεί να διευκολύνει τα μέγιστα ένας ειλικρινής, ουσιαστικός και ισότιμος Διάλογος μεταξύ των Πολιτισμών».